

НАЕМНИТЕ ОТНОШЕНИЯ В СЪВРЕМЕННОТО КАПИТАЛИСТИЧЕСКО СЕЛСКО СТОПАНСТВО

Продължавайки изследванията върху аграрните отношения в капиталистическите страни акад. Никола Попов публикува неотдавна втората си книга.¹ След като в първата² показва социалната съдба на фермерите, очертаваща се на фона на извършващата се диференциация, сега той представя разгърнатата характеристика на наемните отношения, утвърждаващи се в съвременното капиталистическо селско стопанство. Те се разглеждат като проява на пазарните отношения, върху които се изгражда капиталистическата система.

Своите изводи и в тази книга авторът обосновава върху основата на приведен богат и разнообразен статистически материал от авторитетни източници, обработен в нагледни таблици, диаграми и графики. При анализа на проблемите се навлиза в детайли и конкретизация по географски райони и страни на света и по този начин се показва многообразието в проявлението на общите тенденции и закономерности. Важно е да се подчертае приложеният обективен подход при оценката и анализа на процесите и явленията, съпътстващи развитието на капиталистическото селско стопанство, т.е. нито се подценява положителното въздействие на системата за модернизацията и напредъка на отрасъла, нито се премълчават отрицателните социални последици за значителна част от фермерите и заетите в него.

В теоретично отношение с висока научна стойност се откроява дадената в началото подробна характеристика на *особеностите на наемните отношения* в селското стопанство и по-специално между земевладелец и арендатор и между арендатор и наемни работници. Изтъкнати са както общите черти с наемните отношения в промишлеността и другите отрасли, така и спецификата им, обусловена от особеностите на селското стопанство като отрасъл и най-вече от монопола на частната собственост върху земята. Очертана е тенденцията към доближаването на наемните отношения в аграрния сектор до тези в промишлеността, както и срещаните трудности в тази насока. Тези отношения в отрасъла, в т.ч. и арендните и трудовите, се усложняват от установилата се социална структура на фермерите - едри, средни и дребни, както и от протичащата динамика и преливане на секторите в такава структура. Уместна е забележката на автора, че критерий за очертаването на последната трябва да бъде не само размерът на

¹ Никола Попов. Съвременни капиталистически аграрни отношения. С., УИ "Св. Климент Охридски", 2004, 270 с.

² Отзив за първата книга вж. в *Костов, Ив.* Богата картина на съвременните аграрни отношения. - Икономическа мисъл, 1995, N 8.

стопанисваната земя, а и вложеният капитал върху единица площ, обемът на произвежданата продукция, заетата работна сила и др.

С разширяването на позициите на капитала в селското стопанство настъпват определени *промени и усъвършенстване на наемните отношения*, които авторът много подробно е открил и доказал. Изменя се сферата на тези отношения - разширяване мащабите на капиталистическата аренда и стесняване на наемането на земя за самозадоволяване от дребните селяни ("гладна аренда"). Освен това приеманото като типично за капитализма отношение "земевладелец – капиталист арендатор" все повече се измества от практиката на самостоятелно стопанисване на земята от нейния собственик чрез семеен или наемен труд, а също и практиката на съчетаване на собствена с наета земя.

Като *обобщаващ показател* за разширяването и усъвършенстването на капиталистическите наемни отношения в селското стопанство авторът възприема *намалването на заетите лица* в отрасъла. Защото навлизането на капитала в него се е съпровождало с модернизация и техническо усъвършенстване на производството, което води до освобождаване на част от заетата работна сила. Тази тенденция подробно е очертана с данни за различните по развитост страни. Така при високо развитите страни делът на заетите в селското стопанство е сведен на около 2 до 7%, в т.ч. в САЩ през 1991 г. той е възлизал на 2.2%, а в страните от Европейския съюз - на 7.4%. По-слабо е изразена тази тенденция в средно развитите държави. В развиващите се страни, където капиталът все още не е обхванал широко селскостопанското производство и неговото техническо равнище е ниско, делът на заетите в отрасъл възлиза на 40-50%, а в някои държави достига 80 и повече процента. Но и пред тези страни са очертани перспективите за издигане равнището на модернизация и техническо усъвършенстване на селското стопанство, а оттук и намаляване на заетите в него.

Широко място в изследването на наемните отношения в капиталистическото селско стопанство авторът е отделил за изясняване същността на *трудовете отношения* във фермите. В тази насока най-напред са формулирани важни изводи относно настъпилите *структурни промени* в заетия труд и по-специално в съотношението между семейния и наемния труд. Обикновено се възприема, че в едрите ферми се използва наемен труд, в средните - предимно семеен и частично наемен, а в дребните - само семеен труд, и то на малка част от членовете на семейството. С развитието на аграрните отношения се извършват не само промени в съотношението между наемния и семейния труд, а и проникване на наемни отношения в семейния труд. Това важи, на първо място, за случаите, когато земевладелецът осъществява самостоятелно стопанисване на земята чрез семеен труд или в комбинация с наемен. В

този случай между фермера - глава на семейството, и неговите членове възникват своеобразни наемни отношения, които понякога се установяват и чрез съответен трудов договор. Разбира се, те се отличават от чисто капиталистическите наемни отношения, тъй като ангажираните членове на семейството са заинтересувани не само да получат доход срещу влягания труд, а и като бъдещи наследници на собствеността на фермата. От изнесените данни се вижда, че в повечето капиталистически страни семейните ферми имат преобладаващ дял и в тях се извършва процес на издигане на семейно-трудовете отношения към равнището на наемните капиталистически отношения. Например в САЩ семейните ферми са заемали 65% от обработваемата земя.

Задълбочавайки анализа на отношенията между фермера и наемния труд, авторът с убедителни аргументи доказва, че те са израз на *експлоатация на заетите работници*. Посочва се, че условията и специфичният характер на селскостопанския труд дават възможност за почти безконтролна експлоатация. По-ниското качество на заетата работна сила, сезонността на труда, нерегламентираната продължителност на работния ден и други особености позволяват на фермера да използва труда на работниците при неадекватно заплащане. Висока степен на експлоатация се постига особено при наемането на временни работници чрез привличането на дребни стопани, емигранти, учащи се и др. Тази категория работници са принуждавани да се трудят при неподходящи битови условия, удължен работен ден и ниско заплащане. За мащабите на експлоатацията са приведени много факти и данни. Посочено е например, че почасовото заплащане на селскостопанските работници в развитите страни (САЩ, Германия и др.) е няколко пъти по-ниско от това в промишлеността. Изтъкнато е, че и във фермите, използващи семеен труд, възникват отношения на експлоатация, тъй като пазарната конкуренция и стремежът за оцеляване ги принуждават да предоставят по-малко доход срещу влягания труд. Посочени са и използваните в различните страни форми и средства за регулиране на отношенията между фермерите и наемните работници и защита на интересите на заетите в селското стопанство.

Освен на експлоатацията на труда на работниците във фермите в книгата е направен задълбочен анализ на *отношенията на експлоатация на селскостопанските ферми* от капитала, функциониращ в другите отрасли и сфери на дейност. Обоснован е изводът, че в условията на пазарна система при взаимоотношенията си с предприятията, доставящи необходимите стоки и изкупуващи произведените от фермите продукти, в по-неблагоприятно положение са поставени селскостопанските ферми. Поради това възниква възможност за нееквивалентен обмен и преливане на част от създаваната в селскостопанските предприятия стойност към предприятията извън селското стопанство. Този процес авторът

убедително е обосновал чрез приведените данни за прилаганата в отделни страни *система на цените* и по-специално за разтварянето на т.нар. "ножица на цените". От приложените таблици и графики се вижда на примера на САЩ и редица европейски държави, че цените на купуваните от фермерите промишлени и други стоки са се повишавали много по-бързо от тези на изкупуваните селскостопански стоки. По такъв начин се е осъществявала широкомащабна експлоатация на фермерите и някои от тях са фалирали или са поставяни на ръба на разоряването. Разбира се, това "отваряне на ножицата на цените" не може да продължава за дълго, тъй като ще се получи силен отлив на капитали от селското стопанство и нарушаване на пропорционалността в икономиката. Затова през определени периоди се е извършвало и известно "свиване на ножицата".

Друга форма за изземване на част от създаваната от фермите стойност е *арендната система*, при която наемащият за стопанисване земя заплаща рента като част от своя доход. В книгата е даден обстоен *анализ на характера и разпространението на арендната система в различните страни. Очертана е тенденцията към намаляване мащабите на дребната аренда (изполицата) и разширяване ролята на капиталистическата аренда.* Това се обуславя от стремежа на фермерите към уедряване на земеделието и разширяване мащабите на своята дейност, което се постига по-лесно и по-бързо чрез наемане, а не чрез закупуване на допълнителна площ земя. Но все пак предпочитанието към едната или другата форма за разширяването на стопанисваната площ зависи от конюнктурата на пазара на земя и от утвърдилния се размер на арендно заплащане.

Много добре е изяснена същността на заплащаната аренда като средство за изземване на част от създаваната от фермите стойност. Поради монопола на частната собственост върху земята за разлика от заплащането при другите случаи на наемни отношения арендата се характеризира с висока степен на принуда. Защото в арендното наемно отношение собственикът на земята се намира в по-изгодно положение и може да си осигури по-висок наем. Това е илюстрирано с нагледни графики за индекса на цените и наема на земя в няколко европейски страни.

Оригинални разсъждения се съдържат относно причините за непрекъснатата борба между земевладелци и арендатори по повод размера и срока на арендния договор и присвояването на добавъчния доход от допълнителните капиталовложения върху наетата земя.

Задълбочаването на неблагоприятните социално-икономически условия за стопанската дейност на фермите би довело до остри кризисни тенденции в развитието на селското стопанство. Това би се отразило

негативно върху целия национален стопански комплекс в съответните страни. Ето защо в много от тях се предприемат мерки чрез *държавна намеса* да се създадат подходящи условия за стимулиране дейността на фермите.

Изучавайки детайлно прилаганата досега практика на държавна намеса в посочените страни и особено опита на страните от Европейския съюз, акад. Попов представя обективна оценка за резултатите от използваните форми и средства в тази насока. Основният му извод е, че въпреки осигурените значителни облекчения за дейността на фермите и постигнатото относително стабилизиране на селскостопанския сектор държавната намеса не преодолява по принцип и напълно негативните социални явления, произтичащи от природата на капиталистическото селско стопанство. Това се отнася, на първо място, до средствата за регулиране на *системата на цените* като едно от основните звена на провежданата селскостопанска политика. Става дума за използването на различни механизми за въздействие като държавни поръчки, дотации към изкупните цени, отпускане на субсидии, установяване на минимални цени за изкупуване на продукцията от фермите и др. Оценявайки натрупания опит в това отношение и отбелязвайки положителното въздействие от прилагането на тези мероприятия за стимулирането на фермерите, авторът констатира, че все пак не е отстранена основната тенденция на изземване на част от създаваната във фермите стойност чрез запазилата се система на "ножицата в цените". Това е доказано от приведените в книгата данни.

Като важно регулативно средство на държавата за въздействие върху поведението на фермерите е посочена *системата на данъчното облагане*. Изтъкната е възможността чрез диференцирано облагане на отделните категории стопанства да се регулира процесът на социалното разслоение на селяните. Отбелязана е същевременно противоречивата природа на данъчното облагане, доколкото, от една страна, държавата се стреми да стимулира едрите ферми чрез по-ниски данъци, тъй като те са гаранция за просперитета на селското стопанство, а от друга, желае да смекчи процеса на социалната диференциация.

Широки възможности за държавна намеса в аграрния сектор се съдържат и в *системата за кредитирането на фермите*. Поради сезонния характер на селскостопанското производство те се нуждаят особено силно от заемни средства. Но по същите причини и рискът за ефективно използване и своевременно връщане на заемите е много голям, поради което значителна част от фермерите изпадат в ипотечна задлъжнялост към банките. За облекчаването им държавата се намесва чрез регулиране на лихвения процент на паричните пазари или чрез отпускане на държавни заеми при благоприятни условия.

В последната глава въз основа на цялостния анализ на установените в различните страни капиталистически наемни отношения в селското стопанство са формулирани важни изводи за главните тенденции в социално-икономическото развитие на аграрния сектор. Става дума преди всичко за извършващата се концентрация на производството и неизбежното разоряване на дребните фермери въпреки оказвана от тяхна страна съпротива и стремежа им за оцеляване чрез приспособяване към изискванията на пазарната конкуренция. В Германия например за един период от 40 години (1949-1989) стопанствата със земя до 5 ха са намалели от 859 хил. на 195 хил., а относителният им дял в селскостопанската площ е спаднал от 17 на 4%. Много от тези дребни стопанства или изобщо прекратяват дейността си, или преминават в категорията "помощни стопанства" и "ферми за развлечение". В същото време едрите стопанства със земя над 50 ха са се увеличили от 16 хил. на 35 хил., а делът им в селскостопанската площ е нараснал от 10 на 30%. Данните за страните от различните региони сочат голямо многообразие в проявлението на тази тенденция.

Книгата представлява оригинално научно изследване на важни процеси, извършващи се в съвременното капиталистическо селско стопанство. В нея се съдържат не само теоретични постановки, с които се обогатява аграрикономическата наука, но и полезни за практическата дейност на селскостопанските специалисти изводи и препоръки. Убеден съм, че книгата на акад. Попов ще се посрещне с интерес от българските читатели, тъй като очертаните в нея проблеми са актуални и за нашата страна, доколкото и ние вървим по пътя на пазарната икономика, а в селското стопанство се утвърждават капиталистически наемни отношения.

Проф. д-р Иван Костов